

СТРУКТУРА І ФУНКЦІЇ “Я-КОНЦЕПЦІЇ” У ФОРМУВАННІ РЕЛІГІЙНОЇ ОСОБИСТОСТІ

© Лещенко А., 2008

Проаналізовано “Я-концепцію” релігійної особистості. Автор вважає актуальною спробу використати “Я-концепцію” щодо визначення психологічних особливостей релігійної людини. У дослідженні, на базі існуючих психологічних розвідок стосовно “Я-концепції”, розглядається структура і функції “Я-концепції” під час становлення та розвитку релігійної особистості. Важливе значення займає, під час розгляду означеної проблеми, значення релігійних почуттів у формуванні релігійної “Я-концепції”. У результаті дослідження доходимо висновку, що “Я-концепція” є необхідною складовою сприйняття та самоусвідомлення релігійною особистістю самої себе, що впливає на її самооцінку, формує певні сенси та визначає спрямованість світоглядних орієнтирів релігійної людини та її діяльності.

Ключові слова: Я-концепція, сенс, самоустановка, релігійні почуття.

Leschenko Alena. Structure and functions I-conception of a religions person.

I-conception of a religions is formed on the main principles of religions dogma. It represents a certain accelerator in formation of self-motivation, world outlook and perception of a religions person. I-conception reflects modal self-motivation: I-real, I-reflected and I-ideal, which stipulates existence of a religions person and certain principles of its self-consciousness. I-conception of a religions person presents a complicated, complex and insufficiently known phenomenon, which requires deep and thorough analysis.

Key wods: I-conception, scense, self-motivation, religion feelings

Питання “Я-концепції” – це важлива проблема становлення та самоусвідомлення особистості. У науковій психологічній літературі це поняття з’явилося порівняно недавно, оскільки виникла необхідність дослідження та опису глибинних структур і процесів особистості. У психологічній літературі вона використовується разом з такими термінами, як “самоусвідомлення”, “самооцінка”, “образ Я”, “картина Я”, “Я”, “уявлення про себе” і нерозривно пов’язана з ними. Сьогодні ця проблема залишається відкритою для дискусій і існує багато питань, на які потрібно шукати відповіді. Серед них важливе місце займає проблема “Я-концепції” релігійної людини.

Тривалий період проблеми релігійної віри, релігійності, релігійної особистості розглядали з точки зору радянської ідеології. Духовне відродження України спричинило умови для переосмислення багатьох питань та проблем, які пов’язані з релігійною тематикою, створило умови для нової інтерпретації феномену релігійної особистості. Перегляд тоталітарно-атеїстичної спадщини дає можливість під іншим кутом зору розглянути процес становлення і розвитку релігійної особистості, а також значення самоусвідомлення, проаналізувати його особливості, основні ознаки і виявити вплив на почуття особистості. Проблема “Я-концепції” релігійної людини є доволі актуальною, оскільки, саме вона дає можливість проаналізувати формування психологічних особливостей сучасної релігійної особистості, які обумовлюються як кардинально новими зовнішніми факторами, так і зміною внутрішніх ціннісних орієнтирів сучасної людини. Крім того, проблему саме релігійної “Я-концепції” майже не розглядають в науковій літературі, а вона сьогодні має доволі важливе значення не тільки у становленні окремої релігійної особистості, але і у формуванні ментальних особливостей цілих релігійних общин, що своєю чергою має значний вплив на суспільство загалом. Розуміння основних критеріїв “Я-концепції” релігійної людини надасть можливість сформувати відповідні механізми взаємодії у суспільстві та її включення у суспільну діяльність.

Першим, хто звернувся до поняття “Я- концепції”, був американський філософ і психолог У. Джемс, який розглядав згадану концепцію у контексті самопізнання. Він стверджував, що глобальне “Я” складається з двох компонентів: Я – як те, що пізнається та Я – як об’єкт. Провести межу між ними можна суто теоретично, оскільки вони завжди існують разом. Я – як об’єкт передбачає низку складових:

- Я – матеріальне (сім’я, дім тощо);
- Я – фізичне (тіло);
- Я – соціальне (визнання людини мікро- чи макрогрупою, егорепутація);
- Я – духовне (“мислячий” суб’єкт) [2, с. 124].

На початку ХХ ст. до “Я-концепції” почали звертатися з точки зору соціології: Ч. Кулі та Дж. Мід (так званий “соціальний інтеракціонізм”). Вони розробляють теорію “дзеркального Я” і наголошують на тому, що саме суспільство визначає розвиток і зміст “Я-концепції” будь-якого суб’єкта. У такому ж ракурсі працювали М. Кун, Леві-Стросс та інші. Прихильниками ідеї внутрішнього фактора становлення та розвитку “Я-концепції” були Д. Сьюпер, Р. Еквайєр та інші.

Відомий психолог Е. Еріксон звертається до “Я-концепції”, спираючись на погляди З. Фрейда, і розглядає її через призму его-ідентичності. Его-ідентичність обумовлюється, на думку Е. Еріксона, особливостями культурної дійсності, в якій знаходиться людина [5, с. 45]. Фактично людина просто сприймає ті ролі, які їй пропонує суспільство, вона обирає найприйнятніші і особистісно значимі для неї. Важливий момент, на який звертає увагу Е.Еріксон, що цей процес відбувається на рівні несвідомого. Він відмічає, що поняття “самооцінка”, “Я образ” – це поняття статичні, а ідентичність – процес динамічний, оскільки він ніколи не може бути завершеним. Ідентичність можна зіставити з самоактуалізацією, яка постійно розвивається та змінюється залежно від цілої системи зовнішніх та внутрішніх факторів. Самоактуалізація, своєю чергою, самоусвідомлення та самопізнання особистості.

Феноменалістичний підхід до поведінки людини, яка тісно пов’язана з “Я-концепцією”, пояснює її, опираючись на суб’єктивне поле сприйняття. Хоча сприйняття і відрізняється від того, що існує реально, для суб’єкта, що сприймає, воно є єдиною правильною реальністю, за допомогою якої він може керувати своєю поведінкою, діяльністю тощо.

Важливе значення у висвітленні цього питання мають ідеї Р. Бернса, який спирається на теорію Е. Еріксона, Дж. Міда, К. Роджерса. Р. Бернс розглядає “Я-концепцію” у взаємозв’язку з самооцінкою, як сукупністю установок “на себе” і таким чином є загальною сумою всіх уявлень індивіда про самого себе.

Саме опираючись на ці ідеї, сучасна психологія намагається розробляти детальніше питання “Я-концепції” особистості. Означену концепцію можна використовувати і під час розгляду питання психологічних особливостей релігійної людини. Але надавати перевагу тій чи іншій концепції буде неоправданим, оскільки доречнішим є комплексний підхід до розгляду цього питання, адже можна визначити як вплив соціуму, так і внутрішні механізми формування “Я-концепції”; в своєму взаємозв’язку вони і дають повноцінну картину розвитку, функціонування та значення “Я-концепції” для віруючої людини, її місця в становленні та утвердженні релігійної віри та виникнення і переживання релігійних почуттів.

Зрозумілим є той факт, що формування релігійної людини відбувається під впливом зовнішніх факторів (тут повністю можна погодитися з поглядами Ч. Кулі та Дж. Міда): релігійна родина, діяльність проповідників тощо, всі ці чинники в комплексі і формують “внутрішні умови” релігійності. Отже, створюється своєрідний внутрішній світ, який сприйматиме об’єктивність і змінювати її відповідно до своїх потреб та стандартів. Отже, звідси випливає питання про взаємодію зовнішніх та внутрішніх умов релігійної особистості. Саме під цим кутом зору можна розглядати “Я-концепцію” релігійної особистості.

“Я-концепція” – це порівняно стійка, майже повністю усвідомлена система уявлень індивіда самого про себе, на її основі людина будує свої взаємодії з іншими людьми і ставиться до себе; вона виступає, як регулятор взаємовідносин та взаємовпливів особистості та зовнішності, оскільки особистість в таких умовах, усвідомлює саму себе щодо зовнішніх умов існування. Російський

психолог Крюков Д.С. пише: “Я-концепція –необхідний елемент становлення і розвитку само-усвідомлення особистості віруючого” [3, с. 86].

Я-концепція включає в себе всі психологічні особливості та механізми релігійної особи. Вона вимагає від віруючого повної самовідповідності перед собою, як перед носієм певних якостей та власного існування у світі. Крім того, Я-концепція корегує діяльність особистості відповідно до тих принципів та орієнтирів, що є домінантами для самого суб'єкта.

Якою ж є структура Я-концепції? З цього приводу звернемося до Бернса Р., який виділяє в цій концепції три компоненти: когнітивний, аксіологічний та поведінковий. Когнітивний компонент відповідає за конкретні уявлення віруючого про самого себе, однак значимість складових само-опису та їхня ієрархія може змінюватися залежно від контексту, досвіду та умов. Бернс Р. назвав його “образ Я” (самоусвідомлення). Аксіологічна складова формує емоційне відношення до уявлень про самого себе (самооцінка), отже, “Я- концепція – це не тільки констатація, опис рис своєї особистості, але і вся сукупність їх оціночних характеристик і пов'язаних з ними переживань” [1, с. 3]. Поведінковий елемент виступає як активність особистості, крім того він може фігурувати як у внутрішньому світі, так і в зовнішній діяльності та поведінці релігійної людини. Доволі часто пряме вираження установки в поведінці модифікується або стримується у зв'язку з релігійною невідповідністю, моральними сумнівами індивіда або ж його страху перед можливими наслідками. Значить, фактично Я-концепція є не що інше, як відчуття релігійною людиною самої себе і це відчуття не формується на пустому місці, а починає будуватися під впливом тих зовнішніх умов, в яких формується сама релігійна канва особистості. Тобто, під час сприйняття основних релігійних норм, канонів та усвідомлення ціннісних орієнтирів, людина починає співвідносити себе з сукупністю тих вимог, поведінкових норм тощо, що ставить перед нею релігійне вчення, фактично відбувається оцінювання. Надалі, в процесі долучення людини в релігійну діяльність, реалізується і наступний етап – поведінковий. Саме поведінковий еталон впливає на формування та постійну корекцію взаємовідносин з навколишнім світом.

Щоб краще зрозуміти суть Я-концепції, треба звернути увагу на такі категорії, як світовідчуття та світорозуміння. Що є основним регулятором формування цих двох категорій?

Зрозуміло, що передовсім важливе значення має релігійна діяльність, адже саме завдяки їй відбувається формування відносин, зв'язків та взаємопроникнень пізнавального, емоційного та дієвого характеру. Всі вони будуються, співвідносячись з явищами та об'єктами релігійного життя.

Світорозуміння релігійної особистості формується в межах релігійної діяльності, але з часом, під час власного релігійного розвитку розповсюджується і на нерелігійні аспекти життя, світовідчуття має емоційно-когнітивний характер. Важливою ознакою релігійного світорозуміння є подвоєння світу на потойбічний та поцейбічний світ, що визначає ставлення особистості до свого існування та суспільного життя взагалі. Це подвоєння світу визначає особливу моральну стійкість віруючої людини та “роздвоєння” її у свідомості й бутті. Існування людини у цьому світі обмежується невідповідністю реального та ідеального, коли будь-яка втеча від реальності не може бути повною, а життя у цьому світі, в такому яким він є, вимагає компромісу. Найяскравіше елементи світовідчуття реалізується під час релігійної практики. Світовідчуття об'єднує цілий комплекс явищ, ситуацій тощо, “...що характеризується певним відношенням до реалізації потреб суб'єкта. А саме смисловими зв'язками” [4, с. 119].

Якщо заглибитися в суть визначення смислових зв'язків відомого російського психолога Д.О. Леонт'єва, то треба зазначити, що змістовними зв'язками виступатимуть саме релігійні потреби та необхідність їх вирішення.

Д.О. Леонт'єв виокремлює три основні компоненти розуміння сенсу для людини: онтологічний, феноменологічний та діяльнісний. Онтологічний компонент ілюструє взаємовідносини релігійної людини з матеріальним світом, тобто основні елементи їх зв'язків та взаємопроникнень. Розкривається сутність існування у людському житті елементів реальності та сакральності, можливості їх взаємодоповнення та певна конкуренція на пріоритетне становище. Феноменологічний аспект відображає всю палітру емоційних відносин віруючого до значимих явищ релігійного світу, що своєю чергою створює основу для формування когнітивного і поведінкового аспектів. І останній

компонент, поведінковий, пов'язаний із створенням внутрішнього механізму регуляції життєдіяльності. Така регуляція повністю опирається на релігійні канони та норми і повністю керується ними. Найвищою є змістовна регуляція, що ґрунтується на цінностях віруючого, які, своєю чергою, і є змістовною базою для формування будь-яких інших структур. Релігійні цінності стають свого роду зв'язуючою ланкою між реальним життям і внутрішнім самовідчуттям людини, а формування світовідчуття не можливе без усвідомленого самовідношення. Відповідно самовідношення не може формуватися поза межами світовідчуття: людина відображає свої відносини із зовнішнім світом і тим самим робить себе об'єктом пізнання, тобто створює основні елементи самовідношення, які, своєю чергою, є спробою відповідати основним принципам світорозуміння. Отже, сенс займає одне із пріоритетних місць у формуванні релігійної особистості. Звернемося до визначення деяких особливостей сенсу, які виділив Д.О. Леонтьєв [4, с. 103–104]:

– сенс породжується реальними відносинами, які пов'язують суб'єкт з об'єктивною дійсністю (наприклад, пошук емоційної розрядки, який задовольняє релігійна спільнота);

– безпосереднім джерелом сенсоутворення є потреби та мотиви особистості (мотиви у релігійної людини мають широкий спектр: від найпростіших, пов'язаних з буденними потребами, до найвищих духовних цілей);

– сенс володіє дієвістю, тобто виконується функція регуляції практичної діяльності (діяльність людини обумовлюється певними умовами: якщо я виконуватиму релігійні вимоги, тоді отримаю певну очікувану нагороду, найрозповсюдженіший приклад);

– сенсові утворення не існують ізольовано, а створюють єдину систему, в середині якої можливі конфліктні відносини, але всі вони пов'язані однією сенсовою структурою, в нашому випадку – це структура, яка має релігійний характер;

– сенси породжуються та змінюються в процесі діяльності (релігійна людина може змінити свої погляди під впливом певної релігійної діяльності і це може кардинально вплинути на зміну самого сенсу) .

Отже, Я-концепція об'єднує певні образи людини і її місця у світі, що подані її поведінкою та діяльністю. Такі образи обов'язково співвідносяться з тими, що репрезентовані в тій релігії, прихильником якої є конкретна особа, вони повністю орієнтуються на них. Отже, Я-концепція ґрунтується на основних догматах певної релігії, виконує її вимоги, підкорюється ідеалам, виступає як спосіб орієнтації людини у зовнішньому світі та має забезпечувати внутрішню узгодженість особистості. Я-концепція виступає як своєрідний формуючий та стабілізуючий принцип, певна самоустановка світовідчуття, світорозуміння та самосприйняття релігійної людини.

Р. Бернс виділяє три основні модальні самоустановки [1, с. 22–23], які є корисними і для розуміння релігійної особистості:

1. Реальне Я – це сприйняття людиною своїх здібностей, ролі, свого статусу, тобто уявлення людини про те, якою вона є насправді. Релігійна людина обумовлює це розуміння через призму релігійних вимог, вірувальних установок, що присутні в тій релігійній спільноті, до якої вона належить; оцінка положення, яке вона займає у цій спільноті, тобто фактичне розуміння себе та свого місця, яке їй належить.

2. Дзеркальне (соціальне) Я – установки, пов'язані з уявленнями індивіда про те, як його бачать інші. У релігійній спільноті думка про кожного теж обумовлюється через певні релігійні норми, які є загальнознаними, тому інколи можна передбачити, які вчинки матимуть позитивну оцінку з боку віруючих, а які – негативну, тобто дзеркальне Я має повністю відповідати стереотипам, які панують у цій спільноті.

3. Ідеальне Я – установки, які пов'язані з уявленнями індивіда про те, яким він би хотів стати. У кожній релігійній системі вже існують історично складені норми, яким має відповідати людина. Шляхом переконання та навіювання, які доволі широко використовуються релігійними організаціями та проповідниками, доволі швидко у свідомості людини створюється певний ідеал, до якого вона і намагається прирівнятися. Особистість намагається відповідати ідеальному Я, яке сформувалося у неї завдяки релігії, і робить спробу узгодити реальне Я та соціальне Я, інакше може розпочатися дезадаптація особистості. К. Роджерс зазначав, що “дезадаптацію слід розуміти як

результат спроб відмежувати “Я-концепцію”, що склалася від загрози зіткнутися з таким досвідом, який з нею не узгоджується” [1, с. 19]. Крім того, така неузгодженість та невідповідність може призвести до депресії, яка руйнуватиме релігійні почуття особистості. Саме у цьому випадку, релігійна віра бере на себе функцію компенсації ідеального, шляхом різноманітних норм викладає низку умов, за яких особистість зможе досягти ідеального Я.

Формування Я-концепції релігійної людини обумовлюється існуванням образу Я, тобто уявлень індивіда про себе, які визначаються тими релігійними почуттями, що супроводжують людину в процесі самоусвідомлення, які своєю чергою і виступають частиною Я-концепції. У цьому сенсі під Я-образом, розуміється опис людиною своїх релігійних почуттів на рівні елементарного логіко-мовленнєвого мислення. Людина робить спробу дати собі оцінку, оцінити відповідно до існуючих релігійних норм, ця оцінка може бути різною за інтенсивністю, оскільки певні риси образу Я можуть викликати ті чи інші релігійні почуття, що пов’язані з їх прийняттям та засудженням. Фактично самооцінка тут виступатиме судженням про причино-наслідкові зв’язки появи релігійних почуттів, які і впливатимуть на тенденції поведінки релігійної людини.

Почуття слугують каталізатором будь-якої діяльності: раціональної, ірраціональної та матеріальної. Отже, почуття детермінує всі рівні духовного життя і надає їм цілісності і завершеності. Ця теза однаковою мірою стосується як особистості, так і колективних форм духовного життя, тому що почуття доволі сильно впливають на взаємодію особистості і суспільства; так вони виконують соціальну функцію. Наступний аспект, на який треба звернути увагу, це те, що почуття беруть участь у формуванні та закріпленні індивідуальних та колективних цінностей, також почуття мають і комунікативне значення, тобто вони допомагають у засвоєнні, закріпленні і переданні соціального досвіду. Надлишок почуттів обмежує раціональне оцінювання будь-якої інформації і спрямовує свідомість у сферу ірраціонального сприйняття дійсності, зокрема, у релігію.

Релігійні почуття, як і будь-які інші почуття, соціально детерміновані і формуються під час розвитку особистості, вони не є вродженими, а складаються внаслідок ставлення людини до навколишнього світу, тобто це так звані предметні почуття. До предметних почуттів можемо зарахувати інтелектуальні, естетичні, моральні та релігійні. Предметні почуття – це ставлення людини до навколишнього середовища, в них виражається аксіологічне ставлення до предметної сфери, що проявляється через позитивні та негативні емоції. Предметною сферою релігійних почуттів є уявлення про надприродне та тісний зв’язок з практичною діяльністю в процесі відправлення релігійного культу. Отже, вони є необхідною складовою Я- концепції релігійної людини.

Отже, формування Я- концепції залежить від низки зовнішніх та внутрішніх чинників, які в сукупності і створюють особливу цілісну систему самосприйняття релігійної людини, яка обумовлюється особливостями релігійного віровчення та особистісно значимим сенсом для самої релігійної людини. Я- концепція віруючого передбачає всі основні структурні компоненти: когнітивний, аксіологічний та поведінковий, які повноцінно реалізують себе у саморозумінні та самоусвідомленні релігійної особи.

Важливе значення для формування Я-концепції має поняття сенсу, який породжується реальними відносинами. Безпосереднім джерелом сенсоутворення є потреби та мотиви особистості; він виконує функцію регуляції практичної діяльності релігійної особистості і породжується та змінюється під час діяльності особистості.

Отже, Я-концепція відображає образ людини та її місця у світі. Цей образ завжди вступає у взаємодію з тими, що репрезентовані в тій релігії, прихильником якої є ця особа.

Отже, Я-концепція в своїй основі опирається на найважливіших принципах тієї чи іншої релігії, орієнтується на її вимоги, є своєрідним способом, який орієнтує людину у навколишній дійсності та має забезпечувати внутрішню узгодженість особистості. Я-концепція є певним каталізатором формування самоустановки світовідчуття, світорозуміння та самосприйняття релігійної людини. Вона повністю відображає всі головні модальні самоустановки: Я реальне, дзеркальне та ідеальне, які фактично обумовлюють існування релігійної особистості та визначають її принципи саморозуміння. Цей процес обов’язково опосередкований через релігійні почуття, які формують самооцінку, що виступатиме як судження про причинно-наслідкові зв’язки виникнення,

утворення та функціонування релігійних почуттів. Останні, своєю чергою, впливатимуть на особливості поведінки та діяльності релігійної людини.

1. Бернс Р. *Что такое Я-концепция* // [http:// www.djereho.com](http://www.djereho.com). 2. Джемс У. *Психология*. – М., 1991. 3. Крюков Д.А. *Я-концепция религиозной личности* // *Вестн. Моск. ун-та. Философия*. – 2006. – № 6. – С. 73–87. 4. Леонтьев Д.О. *Психология смысла*. – М., 1999. 5. Эриксон Э. *Идентичность, юность и кризис*. – М., 1996.

УДК 128

Микола Одарченко

Національний університет “Львівська політехніка”

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ СЕНСУ ЖИТТЯ У СУФІЗМІ

© Одарченко М., 2008

Новизна статті полягає в окресленні взаємозв'язку онтологічних, гносеологічних, герменевтичних та психоаналітичних аспектів проблеми сенсу життя у суфізмі. Автор робить акцент на значенні цих аспектів для розуміння особливостей релігійно-містичного знання та трансляції духовного досвіду суфізму, стверджує, що проблема сенсу життя у суфізмі – це проблема знаходження та успадкування духовного знання.

Ключові слова: серце, містицизм, духовний досвід, суфізм.

Mykola Odarchenko. The problem of the sense of life in sufism (philosophical aspect).

The novelty of the article lies in the description of the correlation between ontological, gnostic, hermeneutic and psychoanalytic aspects of the problem of sense of life in sufism. The importance of these aspects for the understanding of specific features in the religious and mystical knowledge is emphasized and the translation of the expansion of the spiritual knowledge is described. The author states that the problem of the sense of life in sufism is the problem of obtaining and inheriting of spiritual knowledge.

Key words: heart, mysticism, spiritual experience, sufism.

У ХХ ст. у широких верствах європейської інтелігенції зростає інтерес до суфізму. Це вчення поширюється сучасними засобами інформації, а також мережею Інтернет. Суфійські ордени і усипальниці в сучасних мусульманських країнах видають велику кількість літератури, яка раніше була лише в рукописних списках арабською та перською мовами. Цей інтерес в епоху постмодерну є відгуком на духовно-історичні зрушення у ХХ – поч. ХХІ ст., пов'язані з пошуком людиною сенсу життя, з переглядом цінностей та ідеалів доби модерну (епохи становлення західної цивілізації).

Аналіз сучасної української філософської та релігієзнавчої літератури свідчить про те, що в ній відсутні дослідження як суфізму, загалом, так і його філософських аспектів, зокрема. Проте суфізм вже майже два століття знаходиться в полі зору дослідників (Е. Бертельс, К. Ернст, Т. Ібрагім, Толук, А. Кримський, С. Наср, М. Рукайся, М. Степанянц, Дж. Трімінгем, А. Хісмагулін, А. Шиммель та ін.).

Назва першої європейської книги з суфізму “Суфізм, або пантеїстична теорія персів”, яку латиною написав і опублікував німецький теолог Толук, свідчить про важливість умоглядних категорій для цього дослідження. Розглядаючи суфізм з позицій протестантських богословських догм, Толук окреслює його як умоглядну містичну філософію і дещо відокремлює від ісламу. З цього моменту суфізм стає об'єктом подальшого наукового інтересу і окреслюється невиправдане відмежовування суфізму від ісламу. Карл Ернст в дослідженні “Суфізм” (12) критично оцінює погляди на суфізм перших сходознавців Заходу, які відокремлювали суфізм від ісламу і вбачали